

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ С. РУСОВОЇ ТА ЇЇ ВНЕСОК У РОЗВИТОК ОСВІТНІХ УСТАНОВ

У статті на основі педагогічних праць Софії Русової розкрито її внесок у розвиток освітніх установ. Охарактеризовано просвітницьку діяльність у галузі дошкільної, шкільної та позашкільної освіти. Представлено форми позашкільної освіти, а також обґрунтовано роль просвітніх організацій і земств у ході впровадження даних форм навчання.

Ключові слова: Софія Русова, просвітителька, педагогічна спадщина, позашкільна освіта, позашкільне виховання, просвітницька діяльність, екскурсійна діяльність.

В статті на основі педагогічних праць Софії Русової розкрито її внесок у розвиток освітніх установ. Охарактеризовано просвітницьку діяльність у галузі дошкільної, шкільної та позашкільної освіти. Представлено форми позашкільної освіти, а також обґрунтовано роль просвітніх організацій і земств у ході впровадження даних форм навчання.

Ключевые слова: София Русова, просветительница, педагогическое наследство, внешкольное образование, внешкольное воспитание, просветительская деятельность, экскурсионная деятельность.

The article focuses on Sofia Rusova's contribution to the development of educational establishments on the basis of her pedagogical works. The elucidative activity is described in preschool, school and out-of-school education. The forms of out-of-school education and also the role of educative organizations and zemstvs in introduction of these forms of studies are given and characterized.

Key words: Sofia Rusova, enlightener, pedagogical inheritance, out-of-school education, elucidative activity, excursion activity.

Постановка проблеми. На сьогодні зі зміною суспільства змінюються й пріоритети освіти. Постає потреба в удосконаленні змісту, форм і методів навчально-виховного процесу, переорієнтації освіти на розвиток духовно-моральних якостей особистості, яка здатна гармонійно спілкуватися з носіями інших національних культур. У розв'язанні означеної проблеми в системі сучасного освітнього простору України чільне місце відведено позашкільній освіті, яка за своїми функціями забезпечує розвиток особистості на основі вільного вибору форм і методів пізнавальної й дозвільної діяльності.

Навчально-виховний процес у позашкільних навчальних закладах за своєю сутністю, на відміну від навчально-виховного процесу загальноосвітньої

школи, відрізняється набагато складнішою структурою, значним розмаїттям форм організації та методів реалізації.

У цьому контексті досвід і педагогічні погляди видатних педагогів і діячів освіти минулого є надзвичайно актуальними. Серед цієї когорти діячів особливе місце належить Софії Русовій, чия активна педагогічна й освітянська діяльність в Україні припадає на першу чверть ХХ ст.

Софія Федорівна увійшла в історію української педагогіки як громадський діяч, педагог, перекладач, автор фундаментальних праць з педагогіки та психології, творець національної системи виховання та навчання, концепції дошкільного виховання й позашкільної освіти.

Історико-педагогічний аналіз ряду її праць дозволяє констатувати, що проблеми освіти посідали у діяльності Софії Русової одне з найважливіших місць впродовж усього її життя. Куди б не закидало її життя, вона скрізь намагалася "наладити" систему освіти: відкривала дитячі садки, притулки, позашкільні заклади, займалася викладацькою діяльністю, читала лекції, писала статті й підручники.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. За результатами вивчення бібліографічних досліджень педагогічної спадщини відомого педагога було виявлено значну кількість наукової інформації, яка представлена в довідниках, окремих розділах книг з історії педагогіки, дисертаціях, фахових і публіцистичних статтях. Означені напрацювання широко застосовуються в сучасній науковій та педагогічній практиці.

Сучасні дослідження в галузі позашкільної освіти здійснюються Г. Пустовітом, Л. Березівською та Л. Вовком, які видали навчальні підручники, монографії, нариси та ряд статей, присвячених цій проблемі. Так, Г. Пустовіт характеризує методологічні основи психолого-педагогічних та дидактичних засад освіти й виховання учнів у позашкільних навчальних закладах; подає погляди науковців, педагогів, діячів на формування позашкільної освіти, зокрема внесок С. Русової в часи перебування її на посаді директора департаменту дошкільної та позашкільної освіти.

Питання участі С. Русової у просвітницькій діяльності представлено також на сторінках журналів "Рідна школа", "Дошкільне виховання", "Початкова школа", "Шлях освіти", "Світло", "Позашкільня", "Географія та основи економіки в школі", де представлено напрацювання таких науковців, як З. Борисова, О. Губко, Г. Дацюк, О. Джус, М. Машовець, О. Мохно, О. Проскура, О. Пшеврацька,

В. Сергеева, М. Соловей та ін. Однак варто зауважити, що питання просвітницької діяльності С. Русової означені вище автори розкривають не повною мірою.

Зважаючи на це, **мета нашої статті** – проаналізувати просвітницьку діяльність С. Ф. Русової першої чверті ХХ ст. та її вплив на розвиток освітніх установ.

Виклад основного матеріалу. Просвітницька діяльність С. Русової у галузі освіти розпочалася з відкриття у 1871 році в Києві першого українського дитячого садка (разом із сестрою Марією Ліндфорс). Софія Федорівна працювала не покладаючи рук над тим, щоб виховати гармонійну, всебічно розвинену особистість, привчену до праці, справжнього свідомого громадянина з власною громадською позицією.

Намагаючись досягти і реалізувати поставлену мету, завдання та отримуючи максимальні результати від організації навчання та виховання в дитячому садку, даний заклад поступово став осередком національної культури. На пропозицію Михайла Старицького у вечірні години, коли діти розходилися по домівках, тут відбувалися заняття аматорського драматичного гуртка, першою виставою якого була “Різдвяна ніч” у постановці Старицького й Чубинського. Вона пройшла настільки вдало, що режисери почали клопотатися про те, аби перенести цю виставу на сцену міського театру [13, с. 33].

Заслугує на велику повагу позиція Софії Русової стосовно питання про русифікацію та українську школу: “В ті часи (кінець ХІХ ст.) в українстві постійно боролися два погляди – що краще для українського народу: чи абсолютна темнота – значить ігнорувати московську школу, московські книжки, чи йти на компроміс – використовувати школу, яка є, книжки писані чужою мовою?”. С. Русова, як і М. Драгоманов, впливала на розвиток української школи, української літератури, водночас не відкидаючи доступ до ширших наукових досягнень навіть російською мовою. Позицію Софії Русової можна співвіднести із сучасними дискусіями стосовно того, що є вітчизняною психологією, а також із теперішньою ситуацією в українській психологічній науці, коли більшість літератури є російськомовною, як наукові монографії, так і переклади із зарубіжних джерел [8, с.153].

Уся діяльність С. Русової кінця ХІХ – початку ХХ ст. була спрямована на виконання просвітницьких завдань. Так, у праці “Позашкільна освіта” вона визначила такі форми позашкільної освіти, як: бібліотеки, продаж книжок, наукові лекції, народні читання, народний університет, кінематограф, театр, хор, народні оркестри, клуби для молоді, музеї, екскурсії, захистки і захорони для дітей дошкільного віку, вечірні класи для дорослого населення. А метою позашкільної освіти, як зазначала С. Русова, має стати потреба “надати усім людям відповідну допомогу, щоб кожна людина виявляла усі свої здібності, використовувала на добро всевітнього і свого національного поступу усі свої творчі сили, щоб не було занедбаних талантів, загублених наукових і мистецьких здібностей” [1, с. 116].

Кожна форма позашкільного навчання потребує уважного розгляду і свідомого впорядкування. Про вечірні класи Русова пише: “Вони повинні існувати в кожному селі, коло кожної щоденної школи і мають три завдання: 1) навчити грамоти ту дорослу

людність, котра, завдяки колишнім несприятливим умовам, залишилася цілком темною, і тепер, коли час вимагає від усіх свідомого громадянського розв'язку, обов'язково мусить стати грамотною, щоб самостійно вести далі свою освіту і розуміти свої громадські обов'язки; 2) дати молоді, яка пройшла лише початкову школу, додаткові знання з різних галузей наук, навчити, як найкраще розуміти твори мистецького слова і висловлювати свої власні думки; 3) навчити рахункам – як найкраще вести щотні книжки, мати досвід у кооперативній справі; природознавству, хімії, потрібної для різних промислових виробів; малярству, познайомити з національним орнаментним стилем – цього потребують ті місцевості, де панує гончарство або ткацтво, і такі спеціальні знання можуть допомагати місцевим людям краще обробляти свої вироби” [9, с. 90].

Неабияку увагу приділяла С. Русова й просвітницьким організаціям, які мали збільшувати число шкіл, створювати школи нових типів, заохочувати талановитих, але бідних учнів стипендіями, задовольняти потреби всіх верств населення, але більше всього піклуватися про просвітні потреби дорослого темного люду, упорядковуючи бібліотеки, організовуючи видавництво книжок, проведення курсів, лекцій та написання рефератів.

С. Русова була активним учасником різних нарад та з'їздів з питань організації позашкільної освіти. Як справжній патріот України, вона виступала за розв'язання питання централізації позашкільної освіти та її доступності для всіх верств населення. З'являється згодом і стаття “Українські земства у справі заведення народної освіти”, де педагог детально розглядає роль земств у поширенні освіти впродовж 1860-1910-х років і відзначає беззаперечні успіхи на цьому шляху (зростання кількості шкіл, відкриття шкільних бібліотек, певне збільшення асигнувань на освіту). Вона, зокрема, зауважує, що “...усі ці заходи поки що не дають корисних наслідків через те, що ширять освіту нерідною мовою маси, й маса не захоплюється такою освітою – вона її забуває й вертається до темноти” [7, с. 42].

Значну роль у поширенні досвіду роботи позашкільних закладів та в пропаганді педагогічних ідей відігравала періодична преса. Завдяки зусиллям “Просвіти” та активним просвітителям того часу було засновано ряд педагогічних видань (“Світло”, “Земський вестник”, “Ранок” та ін.), на сторінках яких мали змогу висловлюватися педагоги, просвітители, науковці та практики з питань освіти. Саме педагогічні журнали стали у нагоді вчителям, оскільки з них вони черпали знання з педагогіки, психології, мистецтва, культури та інших наук. Слід відмітити й те, що педагогічні журнали орієнтувалися виключно на запити громадськості, вчителів, освітян.

У своїй просвітницькій і педагогічній діяльності С. Русова доводила необхідність навчання підрастаючого та дорослого покоління. Свою діяльність вона розгортала на основі найкращого зарубіжного досвіду прогресивних країн світу. Неодноразово просвітителька у своїх працях зверталася до педагогів, напрацюваннями яких цікавилася і вивчала.

Вивчення досвіду зарубіжних країн дало можливість досліднику і пропагандисту позашкільної освіти С. Ф. Русовій згодом запропонувати

“використання в позашкільній освіті музеїв трьох типів: мистецько-наукового, експозиція якого співвідносилася б з вимогами світового рівня і який би існував в центрах, де сформовані відповідні наукові школи; педагогічно-мандрівного, експонати якого призначені для демонстрації в різних школах; музею рідного краю, організованого для демонстрації природних та економічних багатств регіону. Музеї, на думку С. Русової, повинні були створюватися земствами і мати загальнопізнавальний, культурологічний, етнографічний характер” [2, с. 73]. Саме музеї сприяють всебічному розвитку, оскільки вони є одним із практичних напрямів педагогічної діяльності. Крім того, просвітителька запропонувала впорядкований власний музей, в експозиціях якого було все, що вчить дивитись на сучасне життя як на продовження минулого.

Знаходимо і роздуми просвітительки щодо організації літнього відпочинку дітей. Так, у статті “Французькі літні колонії” [10] вона описала досвід швейцарського пастора В. Біонса, який організував в Альпах відпочинок учнів з поганим станом здоров’я. Спроба В. Біонса дала позитивні результати, тому слідом за ним педагоги і лікарі почали щороку вивозити хворих дітей із міських шкіл у гори, на берег моря, в село. Згодом це стало системним явищем і сприяло утворенню спеціальної організації “канікулярні колонії”. Розвиток таких закладів, зазначала Софія Русова, підтримувався владою, яка виділяла для цього кошти. Описуючи організацію відпочинку дітей, С. Русова відзначала, що разом із санітарним завданням до цієї справи додали ще й національно-громадське. Фактично вона підкреслювала у досвіді роботи французьких канікулярних колоній їх спрямованість на виховання засобами пізнання рідного краю. Як приклад, вона писала про те, щоб поїздки в колонії були організовані таким чином, щоб діти на шляху до колонії “гостювали в рідній країні їх батьків й тим знову прив’язувались до того самого краю, од якого злидні та праця одірвала їх..., знову єднались з своїми родичами й мали таке почуття, що вони не на самоті, не загубилися у мільйонній юрбі, а мають... свій край, рідний лан, сад, виноград, й таке почуття зміцнило б конкретну любов до рідної Франції”.

Перебуваючи за кордоном, постійно знайомилася з досвідом організації освіти тих країн, спостерігала за роботою різноманітних організацій, і ці знання дали їй підстави стверджувати, що діти часто групуються не для досягнення якоїсь соціальної мети, а саме для задоволення особистих інтересів, і з цією метою вони створювали театральні групи, літературні клуби та інші різноманітні гуртки. У цих дитячих об’єднаннях цінувалися такі риси, як чесність, фізична спритність, мужність. Софія Русова чітко виділяє позитивну мету таких товариств – організація ігор, спортивних змагань, мандрівок, підготовка театральних вистав. Особливу увагу педагогів вона звертає на такі негативні прояви в дитячих об’єднаннях, як егоцентризм, паління, гра в карти тощо. При організації подібних клубів вона закликає педагогів дуже уважно стежити за їх роботою, надавати певний напрямок їх діяльності, здійснювати педагогічний супровід. Крім того, зауважує, що такі неформальні дитячі об’єднання та клуби при достатньому педагогічному впливі мають позитивний вплив на поведінку його членів. Діти

стають більш активними, помічають тих, хто потребує їх допомоги і надають її. Зростає взаємна довіра і взаємна гармонія учнів і вчителів [5, с. 140-141].

Важливе місце у навчанні дітей та дорослих, на думку вченої, посідають екскурсії. У праці “Шкільні екскурсії та їх значення” вона пише: “Екскурсії справді найкращий спосіб пізнати свій рідний край, зрозуміти залежність його від тих або інших обставин рідного народу та його сучасного економічного життя, його національної культури”, виділяючи, що саме в “мандрівках буде складатися характер учнів, звички до самостійності, упорядкування справ своїх і громадянський товариський настрій в усяких випадках мандрівничого життя”, а ще екскурсії зроблять “найкращий вплив” на здоров’я учнів. У своїй статті С. Русова рекомендувала організувати товариство або клуб у Києві на зразок, наприклад, Товариства з організації мандрівок учнів Сумського реального училища для ознайомлення з Вітчизною, для влаштування екскурсій Україною, зокрема історичними місцями Києва. Члени товариства “Просвіта” вважали, що такі заходи сприятимуть формуванню національної самосвідомості учнів [1, с. 84].

Основними завданнями екскурсій Софія Федорівна визначала те, що вони навчають не тільки спостерігати навкруги себе, а й бачити всякі явища в деталях, придивлятися до цих явищ і розуміти їх зв’язки між собою, зв’язок їх з тою сферою, в якій вони утворилися.

Щодо освіти дорослих, то визначальну роль у створенні спеціальних осередків для забезпечення навчання та дозвілля дорослого населення С. Русова називала громадські організації, розривала відповідність змісту освіти дорослих за кордоном у вищій школі та впливу його на культурний розвиток робітників. Автори були одностайні, що в теорії змісту освіти необхідно керуватись не лише гносеологічними, а й педагогічними принципами, що співвідносяться з прагненнями і потребами особистого розвитку [2, с. 62].

Діяльність “Просвіт” проявилася передусім у проведенні масових культурних заходів, літературно-вокальних вечірок тощо. Детальна інформація про їх зміст подавалася в “Раді”. Так, наприклад, у “Раді” від 14 листопада 1908 р. йшлося про другу літературно-вокальну сімейну вечірку Подільської “Просвіти”, на яку прийшло так багато людей, що їх не могло вмістити тісне помешкання. На ній було прочитано реферат Сергія Єфремова “Шевченко й українське письменництво”. Після реферату хор заспівав “Зійшов місяць”, “Реве та стогне...” та інші українські пісні. Потім були декламації, музичні номери (гра на скрипці), а також читали оповідання В. Винниченка “Уміркований та щирий” [10, с. 248]. Саме місцеві “Просвіти” провадили культурно-просвітню роботу – заснували бібліотеки, книгарні, школи для дорослих, курси, що з’являлися по селах єдиними просвітніми інституціями, які піклувалися про освіту селян [3, арк.1].

Робила все можливе Софія Федорівна і для відкриття Народних домів, Народних вищих шкіл, університетів, завданням яких є надання можливості зробити наукові знання цілком доступними для широких мас населення. Спочатку такі університети відкривалися у великих містах, пізніше почали з’являтися і по селах.

Софія Русова на різних етапах свого життя приділяла значну увагу діяльності закладів освіти для дорослих. Вона працювала в школі дорослих Києва, Харкова, Одеси, читала лекції в народних аудиторіях, допомагала в підготовці за курс гімназії, була активним діячем українських громад і товариств, зокрема Київського і Харківського товариств грамотності. Через практичну діяльність С. Русова дійшла висновку про необхідність підготовки навчальної і методичної літератури для дорослих. Вона підготувала “Український буквар” (1906 р.), “Початкову географію” (1911 р.) [2, с. 64], організувала перші інструкторські курси з позашкільної освіти при секретаріаті Справ освітніх, на які зібралось і було до кінця навчання 25 слухачів, з них земських стипендіатів 16 і вільних слухачів – 10 [4, арк. 50].

Чимало ідей творчої спадщини С. Русової стали наслідком її величезної власної педагогічної практики в дитячих садках, недільних школах, Київському комерційному училищі та Фребелівському інституті, Українській науково-педагогічній академії, Кам’янець-Подільському державному університеті [11, с. 3].

Висновки. Отже, вся просвітительська діяльність С. Русової є важливою складовою українського культурно-освітнього руху кінця XIX – початку XX ст. Хронологічні рамки життєвого шляху Софії Русової охоплюють період від 60-х років XIX до 40-х XX ст., з яких творча педагогічна праця складає майже 70 років невинної просвітницької діяльності. Цей період є досить складним і суперечливим в історії України, оскільки не було власної держави, а тому й не було української національної школи. Саме ці передумови і підштовхнули Софію Федорівну до діяльності, яка виходила з потреб тодішнього суспільного життя. Як активний просвітитель, С. Русова була яскравим організатором позашкільної роботи в Україні.

Її вважають одним з основоположників української позашкільної освіти. На основі зарубіжного прогресивного досвіду просвітителька втілила найкращі здобутки позашкільля у вітчизняну педагогічну освіту, надавши можливість навчатися і малому, і дорослому люду. З ініціативи С. Русової та громадської організації “Просвіта” створено і впроваджено різноманітні установи, осередки та проведено пропагандистську роботу з даного напрямку. Її просвітницька діяльність діставала підтримку громадських діячів, педагогів, письменників, які доклали максимум зусиль, аби позашкільна освіта стала такою, якою вона є сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / Л. Д. Березівська. – К. : Молодь, 1999. – 191 с.
2. Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні : нариси / Л. П. Вовк. – К. : УДПУ, 1994. – 228 с.
3. Державний архів вищих органів, ф. 2201, оп. 2, спр. 369, арк. 1.
4. Державний архів вищих органів, ф. 2581, оп. 1, спр. 157, арк. 50.
5. Липецький О. П. Педагогічні погляди Софії Русової у контексті розвитку позашкільної освіти в Україні / О. П. Липецький // Просвітницька діяльність Софії Русової : зб. наук. пр. Кам’янець-Подільського державного університету. – Кам’янець-Подільський : Аніома, 2007. – Вип. 5. – Т. 2. – С. 139–144.
6. Мирончук Н. М. Софія Русова про роль школи у національно-громадському вихованні особистості / Н. М. Мирончук // Наукові записи НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2009. – № 4. – С. 142–145.
7. Мохно О. П. Проблема формування національної свідомості в публікаціях С. Русової в журналі “Світло” (1910-1914 рр.) / О. П. Мохно // Шлях освіти. – 2011. – № 2. – С. 41–44.
8. Наконечна М. М. Гуманізм Софії Русової та сучасні виклики психології / М. М. Наконечна // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2011. – № 8. – С. 153–155.
9. Русова С. Ф. Позашкільна освіта / С. Ф. Русова // Вільна українська школа. – 1917. – № 2. – С. 89–91.
10. Русова С. Французькі літні колонії для школярів / С. Русова // Світло. – 1914. – № 5. – С. 39–44.
11. Софія Русова і проблеми соціокультурного формування особистості в сучасних умовах : наук.-метод. посіб. / за ред. К. В. Пліванчук, В. М. Шахрай. – Біла Церква : Білоцерківський інститут економіки та управління, 2006. – 80 с.
12. Сохацька Є. І. Український прорив: подільська “Просвіта” на сторінках “Ради” (1908-1914) / Є. І. Сохацька // Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст. – Кам’янець-Подільський, 2005. – Т. 5. – С. 247–261.
13. Хрещена мати української національної школи [Електронний ресурс] // Позашкільля. – 2009. – № 1 (25). – С. 32–34. – Режим доступу : <http://ostriv.ua>.

Дата надходження до редакції: 21.01.2016 р.